

ศรัทธา : วิธีการทางปัญญาเพื่อแก้ปัญหาวิกฤตศรัทธาในพระพุทธศาสนา^{*}
FAITH : INTELLECTUAL METHOD TO RECOVER FROM
BUDDHIST FAITH CRISIS

พระใบฎีกาสมชาย ฉินนาลโย,
Phra baidika Somchai chinnalayo
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยา วิทยาลัยเขตแพร่
Mahachulalongkornrajavidyalaya University Campus
E-mail : somchai ood 072 @ gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้ มีวัตถุประสงค์นำเสนอรูปแบบการแก้ไขปัญหาวิกฤตศรัทธาในพระสงฆ์ตามหลัก ปุคคัลปปสาทสูตร วิกฤตศรัทธาของประชาชนที่มีต่อพุทธศาสนา เพื่อเป็นแนวทางการแก้ปัญหาวิกฤตศรัทธาของพุทธบริษัททั้ง 4 ที่ควรตั้งมั่นในพระสัทธรรม ฝึกฝนอบรมตนเองโดยศึกษาสัมมาปฏิบัติพระสัทธรรมให้เข้าใจโดยถ่องแท้ ถ้าหากบุคคลมีศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา กล่าวคือ ตรงให้เห็นความจริงอย่างรอบคอบก่อนค่อยเชื่อและวางใจเป็นกลางตั้งมั่นเช่นนี้ย่อมทำให้การกระทำและคำพูดไปสู่ทิศทางที่เป็นสัมมาทิฐิ หากมีศรัทธาเพียงอย่างเดียวที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาจะส่งผลให้ความคิด การกระทำและคำพูดไปสู่ความทุกข์ยาก (สัทธาญาณวิปยุต) ดังนั้น ศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเนื่อง ๆ (สัทธาญาณสัมปยุต) คือ ความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญาอย่างแยกกาย (โยนิโสมนสิการ) จะเป็นเครื่องป้องกันไม่ให้ความเชื่อนั้นมีติดบอดและไร้ทิศทาง (มิจฉาทิฐิ) ย่อมจะเกิดผลที่เกื้อกูลหนุนนำไปสู่สิ่งที่ตั้งงามแก่บุคคลผู้นั้นและสามารถดำเนินชีวิตไปตามครรลองครองธรรมที่มีความสุขได้

ความสำคัญ : วิกฤตศรัทธา, วิธีการทางปัญญา

^{*} Received 4 October 2024; Revised 4 December 2024; Accepted 30 December 2024

Abstract

This article aims to present a framework for addressing faith crises of Buddhist monks based on the principles of Paccalakkhana Sutta. It also addresses faith crises among the laity towards Buddhism to offer guidance for resolving such crises within Buddhist communities. Individuals can cultivate wisdom and discernment by firmly establishing themselves in the Dhamma and diligently practicing to understand it deeply. If they have faith combined with wisdom, which is thinking systematically and logically before believing in something, it can lead to right view (Sammādiṅkhi). On the other hand, suffering (Saddhānavipayutta) will result from their faith without wisdom, which will have a negative impact on their speaking, acting, and thinking. Therefore, faith combined with wisdom is the belief consisting of wisdom (Yonisomanasikara), regarded as the tools guarding against blind faith, leading to positive outcomes, happiness, and well-being.

Keywords : Faith crisis, Intellectual method

บทนำ

ปัจจุบันเป็นสังคมแห่งการเปลี่ยนแปลงเพราะเรามักจะเห็นปัญหาต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับสังคมหรือสิ่งแวดล้อมอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้เราจึงจำเป็นต้องรักษาสถาบันต่าง ๆ ที่เป็นหลักในสังคมไทยที่เรามีบรรพบุรุษรักษาและสืบทอดไว้ไม่ให้เสื่อมสลายไป เนื่องจากสถาบันทางสังคมเป็นส่วนสำคัญในการรักษาชาติไว้ให้มั่นคงดำรงอยู่ตราบถูกหลาน แม้แต่พระพุทธศาสนาเองถึงแม้ได้ตั้งมั่นในดินแดนสุวรรณภูมิและขยายความเจริญเข้าสู่สยามประเทศและมีพัฒนาการขึ้นเรื่อย ๆ จนเป็นประเทศไทยในปัจจุบันก็ตาม ก็ยังมีบางช่วงที่เกิดวิกฤติการณ์ในพระพุทธศาสนาตามที่ทราบซึ่งจะได้อธิบายอย่างละเอียดในตอนต่อไป อย่างไรก็ตามในฐานะที่เราเป็นพุทธศาสนิกชน เมื่อกล่าวถึงศรัทธาแล้วเราควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา คือ “ศรัทธา” ซึ่งเป็นตัวนำร่องของปัญญา โดยสุดท้ายแล้ว ศรัทธาย่อมถูกแทนที่ด้วยปัญญา ศรัทธาจึงมีบทบาทสำคัญในการศึกษาธรรม แต่ต้องเป็นศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา เพื่อเป็นหลักการเสริมสร้างที่มีประสิทธิภาพในการเข้าถึงแก่นแท้ของ

พระพุทธศาสนาไปตามลำดับ หากศรัทธากลายเป็นวิกฤตศรัทธาเสียแล้ว ย่อมต้องมีหลักที่ถูกต้องมั่นคง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2563)

มีปัญหาที่เกิดขึ้นในแวดวงของชาวพุทธไทย “วิกฤตศรัทธา” เกิดขึ้นในจิตวิญญาณชาวพุทธผู้รักและศรัทธาพระพุทธศาสนา โดยกลายเป็น ศรัทธาวิปริตยังนำไปสู่การมุ่งเน้นไปที่ “อามิสบูชา” แทนที่จะมุ่งเน้น “ปฏิบัติบูชา” ด้วยเหตุนี้ อามิสบูชาจึงนำไปสู่การสร้างและบูชาวัตถุหรือ มักเอาชีวิตและความหวังไปแขวนไปฝากไว้กับตัวบุคคลบ้าง กับวัตถุที่เชื่อกันว่าขลังและศักดิ์สิทธิ์บ้าง ไม่เป็นตัวของตัวเอง ไม่ใช่ปัญญาแก้ปัญหาชีวิต เมื่อมีปัญหาชีวิตขึ้นมาจึงเที่ยววิ่งหาที่พึ่งภายนอก เช่น น้ำมันต์ หมอคู เครื่องรางของขลัง และสิ่งที่ตนเชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์ในที่ต่าง ๆ จึงต้องเสียเงิน เสียเวลาเดินทางไปกราบไหว้บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น ที่จะตกเป็นเหยื่อของพวกมิจฉาชีพที่แฝงตนเข้ามาในรูปของนักบุญ หรือแม้แต่ในรูปของนักบวช ทำให้ยากที่จะกล่าวว่าพุทธศาสนาเป็นความเชื่อ “งมงาย” คือตกเป็นเครื่องมือที่ทำให้พวกมิจฉาชีพเป็นเครื่องมือทำมาหากินเพื่อกลอกชาวพุทธไทย จนหมดเนื้อหมดตัว จนทำให้เกิดวิกฤตศรัทธาในวันนี้ การสนับสนุนและส่งเสริมการความต้องการด้านวัตถุธรรมมากกว่าการปฏิบัติธรรมจึงทำให้อุบายกุบายาสึกาเข้าไม่ถึงเนื้อธรรมอย่างแท้จริง แนวทางเหล่านี้ จึงไม่สอดคล้องกับประเด็นที่พระพุทธเจ้าให้เชื่อกกรรม ชื่อผลของกรรม เชื่อว่ามนุษย์มีกรรมเป็นของตน และเชื่อในธรรมของพระพุทธเจ้า แต่พุทธศาสนิกชนจำนวนหนึ่งไม่ได้ปฏิบัติตามแนวทางดังกล่าว แต่ได้ฝากความเชื่อมันไปไว้กับปัจจัยภายนอก จึงต้องเสียเงิน เสียเวลาเดินทางไปกราบไหว้บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น ที่จะตกเป็นเหยื่อของพวกมิจฉาชีพที่แฝงตนเข้ามาในรูปของนักบุญ หรือแม้แต่ในรูปของนักบวช ทำให้ยากที่จะกล่าวว่าพุทธศาสนาเป็นความเชื่อ “งมงาย” คือตกเป็นเครื่องมือที่ทำให้พวกมิจฉาชีพเป็นเครื่องมือทำมาหากินเพื่อกลอกชาวพุทธไทย จนหมดเนื้อหมดตัว จนทำให้เกิดวิกฤตศรัทธาในวันนี้ (วศิน อินทสระ, 2564)

พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนที่มีเหตุและผลเป็นศาสนาธรรมว่าโดยแม่บทอันเป็นหลักการ ใหญ่ที่เรียกว่า ปาพจน์ มี 2 อย่างคือ พระธรรมกับพระวินัย ว่าโดยพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์หลักของศาสนา มี 3 คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก พระพุทธศาสนากับการพัฒนาสังคมไทยตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน (พระครูโสภณปริยัติสุธี, 2550, น.1-3) ความนึกคิดแทบทุกด้านและที่สำคัญพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการกระทำ ซึ่งแตกต่างจากกับวัตถุที่เชื่อกันว่าขลังและศักดิ์สิทธิ์ที่คนในปัจจุบันหันมานับถือ กราบไหว้บูชา แทนที่จะอยู่กับหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาการสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้าทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริง ๆ บทความฉบับนี้ จึงมุ่งหมายจะศึกษาวิกฤตการณ์ดังกล่าวที่เกิดขึ้นในปัจจุบันโดยใช้หลักพุทธ วิธีที่มีปรากฏในปุคคัลป์ปสาทสูตร เพื่อหาสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นและเสนอแนะแนวทางในการแก้ไขวิกฤตศรัทธา (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, 2559)

วิกฤตศรัทธา

“วิกฤติ” หมายถึง เวลา หรือเหตุการณ์เข้าชั้นอันตราย อยู่ระหว่างหัวเลี้ยวหัวต่อ ซึ่งจะนำไปทางดีหรือทางร้ายก็ได้ แต่ระหว่างช่วงวิกฤตินั้น จะเกิดความสับสนขึ้น ในขณะเดียวกัน ทำให้คนตื่นตัวแสวงหาทางที่ดีกว่า สิ่งที่ถูกต้องกว่า เพราะได้รับบทเรียนมาพอสมควร ถ้าเขาเริ่มใช้ปัญญาควบคุมศรัทธา ก็จะได้ประโยชน์ มากกับตัวเขาเอง และต่อพระศาสนาด้วย จริงอยู่เมื่อเรายังไม่มีปัญญาเพียงพอในสิ่งใดในเรื่องใด เราย่อมต้องเชื่อผู้มีปัญญา ผู้มีความรู้ในเรื่องนั้นไปพลางก่อน แต่ไม่ใช่ให้หยุดอยู่เพียงแค่นั้น พุทธศาสนาต้องการให้ชาวพุทธเป็นไทแก่ตัว ไม่ใช่หนีถือศาสนา หรือศีลธรรมอย่างเป็นทางการ อันเป็นสัญลักษณ์แห่งความอ่อนแอทางจิตใจ

“ศรัทธา” เป็นคุณธรรมที่ต้องการก่อนในเบื้องต้น แต่ต้องเป็นศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา ปราศจากปัญญาแล้วจะเป็นความงมงาย ไม่ใช่ศรัทธาที่ต้องการในพุทธศาสนา ความงมงายมีอยู่ในที่ใด ความเป็นทาสก็มีอยู่ในที่นั้น พุทธศาสนาต้องการให้ชาวพุทธเป็นไท ยิ่งในสังคมปัจจุบันนี้ การดำเนินชีวิตในท่ามกลางของวิกฤติและความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมและเทคโนโลยีอย่างรวดเร็ว การแสวงหาปัจจัยสี่ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่สุดเพื่อการดำเนินชีวิตนั้นกว่าจะได้มาก็ยากลำบาก ความศรัทธาที่ได้รับจากศาสนา ลัทธิและสำนักความเชื่อต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย ในชุมชนและสังคม เป็นพื้นที่สุ่มเสี่ยงและล่อแหลมให้ผู้คนพลัดตกลงไปสู่ความเชื่อที่งมงายไร้สาระโดยง่าย

ดังนั้น เราต้องยอมรับว่าไม่มีใครสามารถห้ามคนไม่ให้เชื่อในสิ่งที่งมงายทั้งหลายได้อีกทั้งไม่สามารถห้ามเจ้าสำนักแห่งลัทธิและความเชื่อเหล่านั้นได้เช่นกัน แม้กฎหมายจะกำหนดบทลงโทษผู้กระทำความผิดและมีการเปิดโปงกลวงของผู้ที่แอบอ้างเป็นผู้วิเศษตามที่ทราบในสื่อต่าง ๆ อยู่บ่อย ๆ ก็ยังมีปรากฏเหตุการณ์เช่นนี้อยู่เสมอ นั้นแสดงว่า การแสวงหาที่พึ่งหรือหนแก้ไขปัญหาชีวิตหรือทางดับทุกข์ที่บุคคลทั่วไปเดินเข้าไปนั้นมีความสุ่มเสี่ยงต่อการถูกหลอกลวงนั่นเอง สำหรับหลักคำสอนหรือหลักความเชื่อถือที่มีผู้นับถือจำนวนมากและมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของผู้เชื่อถือและนับถือคล้ายคลึงกับศาสนาเพียงแต่ มีคุณลักษณะหรือองค์ประกอบไม่ครบถ้วนพอจะเป็นศาสนาได้ (จรัส พยัคฆราชศักดิ์, 2534, น.71)

รูปแบบวิกฤตศรัทธา

ปัญหาของศรัทธามาจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมจนเกิดการแก้ไขปัญหาในรูปแบบที่ต่าง ออกไปจากข้อมูลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ซึ่งในที่นี้จะได้กล่าวถึงรูปแบบวิกฤตศรัทธาในพระสงฆ์ตามหลักปุคคลัลปสาทสูตร ดังนี้

พระพุทธรองค์ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเลื่อมใสที่เกิดขึ้นเฉพาะบุคคล มีโทษ 5 ประการ (อง.ปญจก-ฉก.ก.(ไทย) 253/390) คือ

1. บุคคลผู้เลื่อมใสในบุคคลที่ต้องอาบัติเป็นเหตุให้สงฆ์ยกวัตร มีความคิดอย่างนี้ว่า บุคคลผู้เป็นที่รัก เป็นที่พอใจของเรานี้ถูกสงฆ์ยกวัตรเสียแล้ว จึงไม่เลื่อมใสในภิกษุทั้งหลาย เมื่อไม่เลื่อมใสใน ภิกษุทั้งหลาย จึงไม่คบภิกษุเหล่าอื่น เมื่อไม่คบภิกษุเหล่าอื่น จึงไม่ฟังสัทธรรม เมื่อไม่ฟังสัทธรรม จึงเสื่อมจากสัทธรรม นี่เป็นโทษของความเลื่อมใสที่เกิดขึ้นเฉพาะบุคคล ประการที่ 1

2. บุคคลผู้เลื่อมใสในบุคคลที่ต้องอาบัติเป็นเหตุให้สงฆ์สั่งให้เขานั่งท้ายมีความคิดอย่างนี้ว่า บุคคลผู้เป็นที่รักเป็นที่พอใจของเรานี้ถูกสงฆ์สั่งให้นั่งท้ายเสียแล้ว จึงไม่เลื่อมใสในภิกษุทั้งหลาย เมื่อไม่เลื่อมใสในภิกษุทั้งหลาย จึงไม่คบภิกษุเหล่าอื่น เมื่อไม่คบภิกษุเหล่าอื่นจึงไม่ฟังสัทธรรม เมื่อไม่ฟังสัทธรรม จึงเสื่อมจากสัทธรรม นี่เป็นโทษของความเลื่อมใสที่เกิดขึ้นเฉพาะบุคคล ประการที่ 2

3. บุคคลผู้เลื่อมใสในบุคคลที่หลีกเลี่ยงไปสู่วิถี มีความคิดอย่างนี้ว่า บุคคลผู้เป็นที่รัก เป็นที่พอใจของเรานี้หลีกเลี่ยงไปสู่วิถีเสียแล้ว จึงไม่คบภิกษุเหล่าอื่น เมื่อไม่คบภิกษุเหล่าอื่น จึงไม่ฟังสัทธรรม เมื่อไม่ฟังสัทธรรมจึงเสื่อมจากสัทธรรม นี่เป็นโทษของความเลื่อมใสที่เกิดขึ้นเฉพาะบุคคล ประการที่ 3

4. บุคคลผู้เลื่อมใสในบุคคลที่ลาสิกขา มีความคิดอย่างนี้ว่า บุคคลผู้เป็นที่รัก เป็นที่พอใจ ของเรานี้ได้ลาสิกขาไปแล้ว จึงไม่คบภิกษุเหล่าอื่น เมื่อไม่คบภิกษุเหล่าอื่น จึงไม่ฟังสัทธรรม เมื่อไม่ฟังสัทธรรม จึงเสื่อมจากสัทธรรม นี่เป็นโทษของความเลื่อมใสที่เกิดขึ้นเฉพาะบุคคล ประการที่ 4

5. บุคคลผู้เลื่อมใสในบุคคลที่ตายแล้ว มีความคิดอย่างนี้ว่า บุคคลผู้เป็นที่รัก เป็นที่พอใจ ของเรานี้ได้ตายเสียแล้ว จึงไม่คบภิกษุเหล่าอื่นเมื่อไม่คบภิกษุเหล่าอื่น จึงไม่ฟังสัทธรรม เมื่อไม่ฟังสัทธรรม จึงเสื่อมจากสัทธรรม นี่เป็นโทษของความเลื่อมใสที่เกิดขึ้นเฉพาะบุคคล ประการที่ 5 ภิกษุ ทั้งหลาย ความเลื่อมใสที่เกิดขึ้นเฉพาะบุคคล มีโทษ 5 ประการนี้แล

จากพุทธพจน์นี้ บ่งชี้ได้ชัดถึงพุทธศาสนิกชนบางกลุ่ม บางท่านในปัจจุบันเลือกเคารพศรัทธาในบุคคลมากกว่าศรัทธาในคณะสงฆ์ เลือกเอาแต่ที่ถูกต้องใจว่า นี่พระของฉันนั่น นี่ไม่ใช่พระของฉัน เคารพนับถือเฉพาะพระสงฆ์ที่ตนเลื่อมใสบ้าง พอใจพระรูปนี้ ไม่พอใจพระรูปนี้บ้าง

พระรูปนี้ถูกใจฉัน พระรูปนี้ไม่ถูกใจฉันบ้าง พระของฉันลาสิกขาไปแล้ว พระรูปอื่นไม่ใช่พระของ ฉันบ้าง พระของฉันมรณภาพแล้ว พระรูปอื่นไม่ใช่พระของฉันบ้างเมื่อใจบุคคล ไม่ใส่ใจใน พระสัทธรรม ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรม เลือกเอาสิ่งที่ตนชอบมากกว่าสิ่งที่ถูก เมื่อเลือกที่ จะศรัทธาในบุคคลเมื่อไม่ได้ตามที่หวังหรือเมื่อมีความต่าง รวมทั้งไม่ได้ตั้งมั่นในพระสัทธรรม เมื่อเสพข่าว พบพบข่าวคราวที่ไม่ดีข่าว คราวในด้านลบของพระสงฆ์ก็เสื่อมศรัทธาเหมารวม หมคว่า คณะสงฆ์ไม่ดี เสื่อมศรัทธาต่อคณะสงฆ์ ซึ่งวิกฤตการณ์สอดคล้องกันตามหลักบุคคลป-ปสาทสูตร เพราะความนิยมทางสังคมส่วนมากยึดติดวัตถุ ยึดติดบุคคล มากกว่าคำสอน ที่ชักชวนในการสร้างความคิด

รูปแบบวิกฤตศรัทธาในสมัยปัจจุบัน

เนื้อความในบุคคลปปสาทสูตรมาวิเคราะห์กับความนิยมคนบางกลุ่ม บางท่าน ในปัจจุบัน จึงทำให้เห็นว่ามีปัจจัยดึงดูดให้เลือกศรัทธาในตัวบุคคลมากกว่าคณะสงฆ์ ดังต่อไปนี้

ในยุคปัจจุบัน พุทธศาสนิกชนมีความเคารพศรัทธาในบุคคลและวัตถุ มากกว่า พระสัทธรรม ซึ่งเป็นหัวใจหลักของพระพุทธศาสนา เมื่อนับถือที่ตัวบุคคลมากจนเกินไป ยึดติด ในตัวบุคคลมาก จนเกินไป จะทำให้ตัวเราเกิดความคาดหวัง บางท่านถึงขั้นศรัทธาจนเกิดเหตุ จนไม่ฟังเหตุใด ๆ ไม่ใช่ปัญญาพิจารณา ฟังแต่ตัวบุคคลจนเกินเหตุ โดยไม่สนใจความถูก หรือ บางท่านพอได้ยินข่าวเสีย ๆ หาย ๆ ของพระภิกษุบางรูป ก็เหมารวมว่าพระไม่ดีไปทั้งหมด โดยไม่ได้มองที่พระสัทธรรม หรือไม่ได้มองที่ พระที่ท่านตั้งใจรักษาพระพุทธศาสนาก็มีมาก การที่พระรูปใดมีคุณสมบัติเด่นขึ้นมา ก็ให้เป็นประโยชน์แก่สงฆ์ เพื่อจะได้มาช่วยกันปรับปรุง สงฆ์ให้ดีขึ้น ไม่ใช่ไปเอาเด่นเอาดีให้มหาชนยึดติดเป็น เครื่องเชิดชูตัว เมื่อเรามีความสามารถ ขึ้นมาเราต้องเอาความสามารถนั้นไปช่วยสงฆ์ว่าทำอย่างไรจะให้คุณสมบัติส่วนรวมดีขึ้นมาได้ และให้พระศาสนาอยู่ให้บุคคลดี โดยเอื้อประโยชน์แก่สงฆ์ให้สงฆ์ดี

เพื่อเกื้อกูลต่อการพัฒนาบุคคล ไม่ใช่ให้บุคคลดีเพื่อดูเอาประโยชน์ไปจากสงฆ์และ ไม่ใช่ให้สงฆ์ดี เพื่อผลประโยชน์ของบุคคล ตลอดจนอย่าให้พระศาสนาล่มหายไปกับบุคคล ศรัทธาที่มาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ ความเชื่อ ความเชื่อถือ ความเชื่อมั่น ความเชื่อในบาปบุญคุณโทษ เชื่อในสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่ใช้ประโยชน์แต่สิ่งสำคัญต้อง ประกอบไปด้วยปัญญา มีเหตุมีผลเพียงพอที่จะเชื่อถือ ศรัทธาในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ใช่จะเชื่อถือ แบบขาดเหตุผล หรือปราศจากปัญญา ให้อยู่ในรูปของพระธรรมวินัยหรือเบญจศีลเบญจธรรม สิ่งเหล่านี้เรียกว่า ศรัทธาโดยแท้และถูกต้องตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในเถรวาท อนึ่งความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล คือมีปัญหาเป็นเครื่องรองรับเพราะมักจะปรากฏอยู่กับ

ปัญหาเป็นส่วนมากความสำคัญของศรัทธาถือเป็นบันไดขั้นแรกที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่หวังไว้ หรือเป้าหมายสูงสุดในพุทธศาสนาดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า “หมู่สัตว์ผู้ต้องการพึงธรรมจงปล่อยศรัทธามาเถิดเราได้เปิดประตูมตรธรรมแก่เหล่าสัตว์แล้ว” สิ่งที่ควรศรัทธาพบวาก็คือ พระรัตนตรัย เพราะเป็นทางให้เกิดสติปัญญาเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของผู้รู้ พุทธศาสนิกชนควรมีศรัทธาอันประกอบด้วยปัญญา ไม่หวั่นไหวด้วยตัวบุคคล ไม่ห่างเหินจากพระสัทธรรม มีพระสัทธรรมอยู่ในใจ นำไปประพฤติปฏิบัติ พัฒนาคุณธรรมความดีตน ให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

จากเนื้อความที่วิเคราะห์เนื้อความในปุคคัลปปสาทสูตรมาวิเคราะห์กับความนิยมของพุทธศาสนิกชนบางกลุ่ม บางท่านในปัจจุบัน จะเห็นได้ว่า เรื่องราวอันสั่นคลอนศรัทธาของประชาชน พวกเขามีศรัทธาในพระพุทธศาสนา แต่ไม่รู้จะเริ่มต้นที่ใด ส่วนมากเริ่มต้นวางศรัทธาลงที่พระสงฆ์ เพราะเป็นรูปธรรมที่เห็นชัดก่อนอย่างอื่น (พระครูวินัยธรชัยภูธรพรช อกคคมโม (ณ น่าน), 2564) มากกว่าการพึงพระสัทธรรมนั้น คือวิกฤตแห่งศรัทธา เพราะถ้าหากยึดติดในตัวบุคคลแล้วไม่ปฏิบัติตามพระสัทธรรม ไม่ปฏิบัติตามแนวทางที่ดี เป็นเหตุให้มีศรัทธาไม่ตั้งมั่นในพระรัตนตรัย พอมีเหตุอันใดมากระทบใจก็เสื่อมศรัทธา เมื่อขาดปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาที่เหมาะสมไม่ตี ไม่น่าเลื่อมใส เสื่อมศรัทธา หรือไม่มีการพัฒนาคุณธรรมความดี หวังเพียงชอบที่เข้าหาบุคคลนั้น แต่ไม่เข้าหาพระสัทธรรม (พระมหาจิริวัฒน์ กนตวณ โณ, 2561)

ชาวพุทธควรทำอย่างไรกับวิกฤตศรัทธาที่เกิดขึ้นแล้ว

เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับพระสงฆ์บางรูปในขณะนี้ เป็นเรื่องสะท้อนศรัทธาประชาชนต่อพระสงฆ์อย่างมาก แต่ถ้าเรื่องนี้ทำให้ชาวพุทธบางส่วน มีหูดาสว่างขึ้นบ้างก็คุ้ม เพราะการสูญเสียศรัทธาไป แต่ได้ปัญญามานั้น เป็นสิ่งควรแลกเพราะมีคุณค่ากว่ากัน” ชาวพุทธเราส่วนมากติดในพระสงฆ์ที่ทำตัวขลัง และศักดิ์สิทธิ์ หลงไหล คลั่งไคล้ จนไม่เห็นพระธรรมพระสงฆ์ ซึ่งเป็นสมมติสงฆ์ อันพวกเขาจิตใจหลงไหล คลั่งไคล้ นั้นแหละมาบังไม่ให้เห็นพระธรรม ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง เพราะพระธรรมเป็นสิ่งสูงสุด พระสงฆ์เคารพพระพุทธเจ้า เคารพพระธรรม แต่ชาวพุทธบางพวกติดอาจารย์ หลงอาจารย์ จนลืม นึกถึงพระพุทธเจ้าและพระธรรม ชาวพุทธในเมืองไทยส่วนใหญ่นับถือ ศาสนา นับถือพระสงฆ์ด้วยศรัทธาไม่ค่อยใช้ปัญญา จึงมักถูกหลอกให้มงายอยู่บ่อยครั้งกับสิ่งที่ตรงข้ามกับพุทธศาสนาที่ควรนับถือ ชาวพุทธในเมืองไทยส่วนใหญ่นับถือ ศาสนา นับถือพระสงฆ์ด้วยศรัทธาไม่ค่อยใช้ปัญญา จึงมักถูกหลอกให้เชื่อให้มงาย ให้ฝังตัวลงไปในเรื่องอันไม่ควรเชื่ออยู่เสมอ พวกเขาเสียเงินทอง เสียเวลาในการบำรุงศาสนา ในการบำรุงพระสงฆ์ไปมากเหลือเกิน แต่ความทุกข์ใจ

ของพวกเขาไม่ได้ลดลง เพราะขาดปัญญา หูตาไม่สว่าง การที่จับนบถือศาสนาให้ได้ผลคุ้มค่านั้น ต้องจับถือด้วยปัญญา เราต้องตระหนักแล้วว่าต้องจับถือศาสนาด้วยปัญญา ไม่ใช่ด้วยศรัทธา เพียงอย่างเดียว เพราะปัญญาเป็นหัวใจของบัณฑิตหรือผู้รู้ผู้ฉลาดทั้งหลาย

สรุป การสร้างสิ่งก่อสร้างมากมายในวัด เพื่อเรียกศานาบุคคล และเพื่อประกาศ ศาสนาธรรมนั้น เป็นหลุมพรางที่ทำให้ชาวพุทธ ได้เกิดความลุ่มหลงไหล ไปในวัตถุ รูปเคารพ เครื่องรางของขลัง ซึ่งพระพุทธเจ้าผู้ทรงไม่สนับสนุน เพราะเป็นสัญลักษณ์แห่งความอ่อนแอ ทางจิตใจ ผู้แต่งต้องการให้ทราบว่ เมื่อแยกแยะความเป็นพระจริงและพระปลอมได้แล้ว และชนวนเหตุแห่งการก่อเกิดวิกฤตศรัทธา สิ่งที่ต้องรู้ต่อมาก็คือ หลักธรรมคำสอนและจะทำ อย่างไรกับวิกฤตศรัทธาที่เกิดขึ้นมาแล้วนั่นเอง ถึงแม้ว่าบางศาสนาอาจจะมีคำสอนที่มีลักษณะ ศาสนาเป็นเรื่องลึกลับศรัทธาความเชื่ออารมณ์ที่ไม่ต้องการคำอธิบายไม่ต้องการค้นคว้าหา เหตุผลไม่ต้องการความกระจ่างมีแต่ความเชื่อและศรัทธาในความขลังความศักดิ์สิทธิ์เท่านั้น (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2541, น.1-7)

แนวทางการแก้วิกฤตวิกฤตศรัทธา

พระพุทธศาสนาสอนให้พุทธบริษัท ดำเนินชีวิตด้วยสติปัญญา ไม่เชื่อง่าย ไม่มงาย เน้นเรื่องตนและการพึ่งตน ให้มีตน ซึ่งมีธรรมเป็นที่พึ่ง ถือเอาการประพฤติธรรม คือ สุจริต กาย วาจา ใจ เป็นแนวทางแห่งการพึ่งตนเอง ผู้วิัจนำเนื้อความที่มีปรากฏในในปุคคัลปสาสูตร ผนวกกับปัญหาที่พบในปัจจุบันแล้ว จึงนำเสนอรูปแบบในการแก้การแก้ไขวิกฤตศรัทธาด้วย หลักปุคคัลปสาสูตร ดังต่อไปนี้

1. ยึดมั่นในพระสัทธรรมมากกว่ายึดติดบุคคล จะเห็นได้ว่า พุทธศาสนิกชน บางกลุ่ม บางท่าน ในปัจจุบัน ยึดติดในพระสงฆ์ที่ทำความชั่วและศักดิ์สิทธิ์ หลงไหลคลั่งไคล้ จนไม่เห็น พระธรรม พระสงฆ์ก็เป็นสมมุติสงฆ์อันพวกเขาติดใจหลงไหล หลงไหล คลั่งไคล้ นั้นแหละมาบัง ไม่ให้เห็นธรรมซึ่ง เป็นเรื่องที่น่าเสียดายมาก เพราะพระธรรมเป็นสิ่งสูงสุด (วคิน อินทสระ, 2558) ที่พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนก็เคารพ

2. พระพุทธศาสนาอาศัยพุทธบริษัท 4 ทำหน้าที่ของตน พุทธบริษัท 4 ประกอบด้วย ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา (ภิกษุณี ยังไม่เป็นที่ยอมรับในคณะสงฆ์ไทย) ต่างถ้อยที่ถ้อย อาศัยกันมา ยาวนาน ภิกษุ ภิกษุณี ต้องทำหน้าที่ของตนให้ถูกต้องสมบูรณ์ทั้งด้านคันถธุระและ วิปัสสนาธุระ ประพฤติปฏิบัติตนตามสิกขาบทในพระวินัยอย่างเคร่งครัดเพื่อขัดเกลากิเลส เผยแผ่หลักธรรมคำสอน ของพระพุทธองค์แก่อุบาสก อุบาสิกาเพื่อให้มีความรู้ความเข้าใจ

ในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง เพราะฉะนั้นพุทธบริษัททั้ง 4 ควรตั้งมั่นในพระสัทธรรม ฝึกฝนอบรมตัวเองโดยธรรมศึกษาพระสัทธรรมให้เข้าใจโดยถ่องแท้ มองถึงผลประโยชน์คือคุณงามความดีที่จะเกิดมากกว่าผลประโยชน์ส่วนตนทางอามิสวัตถุที่จะได้รับ เมื่อมีภัยเกิดขึ้นกับพระพุทธศาสนาก็ช่วยกันปกป้อง ไม่อ่อนไหวตามกระแสโลกที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละวัน

1. อยู่อย่างมีความเคารพ มีความยำเกรงในศาสดา
2. อยู่อย่างมีความเคารพ มีความยำเกรงในธรรม
3. อยู่อย่างมีความเคารพ มีความยำเกรงในสงฆ์
4. อยู่อย่างมีความเคารพ มีความยำเกรงในสิกขา
5. อยู่อย่างมีความเคารพ มีความยำเกรงกันและกัน (ที.ปา.(บาลี) 11/324/319)

3. การศึกษาความเชื่อทางพุทธศาสนา ได้แบ่งความเชื่อเป็น 3 ด้าน คือ

1. ความเชื่อในพระพุทธเจ้า เป็นความมั่นใจในฐานะที่ท่านเป็นบุคคลต้นแบบที่ยืนยันถึงความสามารถของมนุษย์ว่า เป็นผู้ที่มีสติปัญญา ความสามารถที่จะฝึกหรือพัฒนาให้บริบูรณ์ได้ สามารถหยั่งรู้หลักธรรม บรรลุความหลุดพ้นเป็นอิสระ ไร้ทุกข์ ลอยเหนือโลกธรรม และมีความดีสูงสุดเลิศ ที่แม่เทพเจ้าและพรหมก็เคารพบูชา

2. ความเชื่อในพระธรรม ได้แก่ ความมั่นใจในความจริงและความดีงามที่พระพุทธเจ้า ได้แสดงไว้ว่าเป็นสิ่งที่พระองค์ได้ค้นพบ ปฏิบัติเห็นผล ประจักษ์กับตนเองแล้วจึงนำประกาศเปิดเผยไว้ ธรรมคือกฎแห่งธรรมชาติ เป็นกลางและเที่ยงธรรมต่อทุกคน ผู้ใดรู้จักพัฒนาตนเองให้มีสติปัญญา นำความรู้ทางธรรมหรือความจริงนี้มาใช้ประโยชน์ต่อสิ่งทั้งหลาย ด้วยความรู้เท่าทันสภาพความเป็นจริง ก็จะแก้ปัญหาได้ดีที่สุดและมีชีวิตที่ดีที่สุด

3. ความเชื่อในพระสงฆ์ พระสงฆ์ คือผู้สละบ้านเรือนมาบวชในพุทธศาสนา ได้ศึกษาและปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธเจ้า ความเชื่อในพระสงฆ์ คือ ความมั่นใจในกลุ่มบุคคลนั้นว่ามีธรรมเป็นรากฐาน เป็นผู้มีจิตใจห่างทุกข์ แม้จะมีพัฒนาการทางจิตปัญญาในระดับต่างกัน แต่ก็อยู่ร่วมกันด้วยดี ด้วยการรู้ธรรมและปฏิบัติธรรม (กัญญาภัทร สายสุวรรณ, 2561)

ศรัทธา 4 ศรัทธา หมายถึง ความเชื่อ ศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นความเชื่อที่ไม่มมงาย ประกอบด้วยปัญญาหรือเหตุผล ซึ่งเรียกว่า ศรัทธาเพื่อปัญญา ศรัทธาในพระพุทธศาสนา มี 4 ประการ ได้แก่ 1. กัมมัสถา เชื่อกรรม 2. วิปากัสถา เชื่อผลของกรรม 3. กัมมัสสกตาสถา เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน 4. ตถาคตโพธิสถา เชื่อว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้จริง กัมมัสถา : เชื่อในเรื่องกรรม = กรรมมีอยู่จริง วิปากัสถา : เชื่อในผลของกรรม = ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว กัมมัสสกตาสถา : เชื่อในเรื่องที่สัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง = รับผิดชอบในการกระทำของตนเอง ตถาคตโพธิสถา : เชื่อว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้จริง = พระองค์ทรงค้นพบหลักธรรมด้วยตนเอง (อภิ.วิ.(บาลี)35/822/443)

หลักของความเชื่อทั้ง 4 ประการดังกล่าวจะทำให้บุคคลสามารถระคับระคองความคิดและการกระทำให้เป็นพื้นฐานของสัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) และจะนำไปสู่อริยมรรคข้ออื่น ๆ ตามมาได้โดยง่าย หากปราศจากความเชื่อที่กล่าวแล้วจะทำให้บุคคลเป็นมิจฉาทิฐิ กล่าวคือ คิดผิด พุตผิด และกระทำผิด ตามมาด้วยเช่นกัน

ศรัทธาควรประกอบด้วยปัญญา

คนเราก่อนที่จะปักใจเชื่อสิ่งใด หากไม่ประกอบด้วย ปัญญา ก็จะถูกชักจูงไปในทางที่ผิด พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของผู้รู้ เมื่อจะปักใจเชื่อสิ่งใด ควรใช้ปัญญาไตร่ตรองเสมอ ให้ความจริง สืบค้นจากเหตุไปสู่ผล เห็นถึงสิ่งที่เป็นประโยชน์ และไม่ใช้ประโยชน์ แล้วถือทำแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น เมื่อได้ยินได้ฟังข่าวที่ไม่ดี ในด้านลบของพระสงฆ์ก็ไม่ควรเหมารวมว่าคณะสงฆ์ไม่ดี เพราะพระภิกษุเหล่านั้นก็ยังมีผู้ฝึกตนอยู่ ควรเน้นไปที่พระสัทธรรม นำอริยมรรคมาไว้ในใจ พระพุทธศาสนานั้น ยึดหลักการปลุกศรัทธาโดยเริ่มจากการแสดงความปรารถนาได้อย่างจริงใจและเมตตากรุณา ด้วยการแนะนำบุคคลให้ใช้ปัญญาของตน พิจารณาไตร่ตรองพระธรรมคำสอนต่าง ๆ ด้วยเหตุและผลโดยไม่มีการชักจูง ไม่มีการบังคับ ชูเชิญแต่ประการใด ครั้นเมื่อบุคคลเกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง ถูกต้องถ่องแท้แล้ว จึงค่อย ตัดสินใจเชื่อเป็นลำดับต่อไป

เพราะฉะนั้นพระภิกษุ ควรแนะนำชักชวนให้พุทธศาสนิกชน ประกอบเหตุแห่งบุญเขต ในพระพุทธศาสนา แนะนำให้ใช้ปัญญาตรองให้เห็นความจริง ไม่ให้หลงเชื่อในสิ่งที่ไม่ใช่สาระ ทั้งตนเองก็ตั้งมั่นในพระสัทธรรม ไม่ชักนำไปเชื่อในสิ่งที่พาหลงมกายนอกพระพุทธศาสนา ส่วนพุทธศาสนิกชน ควรมีความเชื่ออันประกอบด้วยปัญญา ควรตรองให้ เห็นความจริง ก่อนค่อย เชื่อ จะได้ไม่เชื่อในสิ่งที่ผิด เมื่อมีข่าวคราวพระภิกษุบางรูปในด้านลบ ไม่ควรปักเชื่อ ควรรู้ความจริงเสียก่อน เมื่อทราบความจริงแล้ว ควรวางใจกลาง ไม่ยินดียินร้ายจนเกินไป มีศรัทธาควบคู่กับปัญญา ถึงแม้ว่าศาสนามีโชะอะไรอื่นโดยที่แท้ก็คือเครื่องมือที่มนุษย์ผลิตขึ้นมาเพื่อสนองตอบความต้องการทางจิตใจด้วยเหตุนี้ศาสนา จึงเป็นเรื่องของมนุษย์เกิดขึ้นจากมนุษย์และเพื่อมนุษย์ (พิน ดอกบัว, 2549, น.11) เพียงแต่พระพุทธศาสนามีจุดเด่นที่มีหลักคำสอนที่เชื่อมศรัทธาเข้ากับปัญญาในทุกเรื่อง

บทสรุป

แม้ว่าศาสนาต่าง ๆ จะเน้นสอนเรื่องศรัทธาว่าเป็นกุญแจสำคัญที่จะนำมนุษย์ไปสู่การเข้าถึงความเป็นธรรม จะเห็นว่าเมื่อใดที่พระพุทธเจ้าเน้นสอนเรื่องศรัทธา พระองค์จะย้ำเตือนให้นำปัญญาไว้เป็นคติธรรมเสมอ รูปแบบการแก้ไขวิกฤติศรัทธาในพระสงฆ์ตามหลักปุคคล์ปสาทสูตรนี้ สถานการณ์พระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน พุทธบริษัททั้ง 4 ที่พระพุทธเจ้าได้ฝากพระธรรมวินัยเอาไว้ให้เป็นความหวังต่อการประพฤติของชาวโลกเพื่อให้สามารถดำรงตนอย่างมีความสุข และช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ให้อยู่ร่วมกันอย่างสันตินั้น ได้ประพฤติดนพลัดหลงไปจากแนวทางของศรัทธาที่พระพุทธเจ้าได้วางเป็นกรอบเอาไว้ ทั้งที่จุดเด่นของศรัทธาเป็นเครื่องมือที่จะพามนุษย์ข้ามโอชะ คือปัญหาและอุปสรรคเพื่อเข้าถึงความงาม ความจริง ความดี และความสุข แต่พุทธบริษัททั้งพระภิกษุ และอุบาสกอุบาสิกบางกลุ่มไม่ได้ปฏิบัติให้สอดคล้องกับท่าที่ดังกล่าว

จะเห็นว่า “การดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นองค์กร” นั้น สัมพันธ์อย่างยิ่งกับศรัทธาของพุทธบริษัท การมีศรัทธาวิปริตย่อมส่งผลเสียต่อเจ้าของศรัทธาเป็นเบื้องต้น แต่หลายครั้งที่ศรัทธาวิปริตได้ก่อให้เกิดผลเสียต่อพระภิกษุบางรูป และพุทธศาสนิกชนกลุ่มอื่น ๆ ที่จะพากันคล้อยตาม และศรัทธามีดับอดเพราะขาดสติและปัญญาเป็นเครื่องในการกำกับ แต่ถึงกระนั้น พระพุทธเจ้าไม่ประสงค์ที่จะให้มนุษย์ใช้เป็นศรัทธาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตเพื่อบรรลุเป้าหมายเพียงประการเดียว (สัทธาญาณวิปยุต) หากแต่มุ่งให้ใช้ศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา (สัทธาญาณสัมปยุต) คือ ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล ประกอบด้วยปัญญา หรือกลั่นกรองแล้วจากปัญญา เพื่อป้องกันไม่ให้ความเชื่อนั้นมีดับอด และเป็นศรัทธาที่มงายโดยปราศจากปัญญา

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนา หาญศรีวรพงศ์ และพระมหามิตร ฐิตปัญญา. (2561). เมืองไทยจะวิกฤต ถ้าคนไทยมีศรัทธาวิปริต. วารสารวิชาการธรรมทรรศน์. 18(3), 473-483.
- กัญญาภัทร สายสุวรรณ. (2561). หลักกรรมทางพระพุทธศาสนา. เรียกใช้เมื่อ 30 มีนาคม 2567 จาก <https://www.kroobannok.com/>.
- จรัส พยัคฆราชศักดิ์.(2534). อีสาน 1 ศาสนาและวรรณกรรมนิยมในท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2563). วิกฤตศรัทธาของพุทธศาสนา. เรียกใช้เมื่อ 20 มีนาคม 2567 จาก https://www.matichonweekly.com/column/article_380877.
- พระครูวินัยธรชัยภูธร อคฺคธมโม. (ณ น่าน). (2564). ชาวพุทธกับวิกฤติศรัทธา. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ เรียกใช้เมื่อ 30 มีนาคม 2567 จาก <https://so01.tci-thaijo.org/index.php/bdm/article/view/246208>
- พระมหาจรรย์วัฒน์ กนตวณฺโณ. (2561). การศึกษาโครงสร้างคัมภีร์ที่มิกายสี่ชั้นธรรมคในแง่ของศีลและพรต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เรียกใช้เมื่อ 19 มีนาคม 2567 จาก <http://mcur.mcu.ac.th:8080/jspui/bitstream/123456789/679/1/2561-254.pdf>
- พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, รศ.ดร. (2556). ศรัทธาวิปริต หรือวิกฤติศรัทธา.วิจัยโครงการปริญญาโท สาขาสันติศึกษาจุฬาลงกรณ์,2556). เรียกใช้เมื่อ 15 มีนาคม 2567 จาก : <https://www.mcu.ac.th/article/detail/460>.
- พิน ดอกบัว. (2549). ศาสนาเปรียบเทียบ. กรุงเทพฯ ฯ : ศิลปาบรรณาการ.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (2539). พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วศิน อินทสระ. ชาวพุทธกับวิกฤติศรัทธา. วารสารพุทธมคค์ ศูนย์วิจัยธรรมศึกษา สำนักเรียนวัดอาวุธวิกสิตาราม. 6(2). 60-65.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2541). ประวัติศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ ฯ : รวมสาส์น.

